

Grafroof of vooroudercultus?

Het heropenen van vroegmiddeleeuwse graven

In de Merovingische periode (450-750 n.Chr.) werden overledenen doorgaans met veel pracht en praal bijgezet. Zelfs de graven van gewone boeren waren vaak uitgerust met grote houten kistconstructies en bevatten verschillende grafgiften zoals wapens, sieraden en gebruiksvoorwerpen. Ook na de begrafenis was er nog veel aandacht voor de graven, en wel op een zeer opmerkelijke wijze. In heel Noordwest-Europa komen namelijk graven voor die na de begrafenis opnieuw zijn geopend.

Martine van Haperen is archeoloog. Ze promoveerde in mei 2017 op een studie naar begrafenis cultuur in de vroege middeleeuwen.

Dit fenomeen wordt door archeologen en historici vaak als ‘grafroof’ geïnterpreteerd, een economisch gemotiveerde illegale praktijk. Nieuw onderzoek laat echter zien dat er ook heel andere verklaringen mogelijk zijn, zoals een cultus van voorouderreliken, wraakacties tussen begravinge groepen en maatregelen tegen onrustige doden.

Genderspecifiek

In recent promotieonderzoek aan de Universiteit Leiden zijn tien grafvelden in Nederland en Vlaanderen bestudeerd, een regio waar tot nog toe weinig aandacht was voor heropende graven.¹ De heropeningen in het onderzoeksgebied vonden voornamelijk plaats in de late zesde en zevende eeuw, met enkele vroege en late gevallen in de vijfde en achtste eeuw. Het heropenen gebeurde vrijwel altijd terwijl de grafvelden nog in gebruik waren, en vaak binnen één generatie na de begrafenis. Gemiddeld werd waarschijnlijk ongeveer 41 procent van de inhumatiegraven heropend. De heropeningspercentages varieerden sterk tussen de grafvelden, met het hoogste in Posterholt (59 procent) en het laagste in Lent-Lentseveld (16 procent). Deze percentages zijn vergelijkbaar met die welke in omliggende regio's zijn waargenomen. De verschillen tussen de grafvelden in het onderzoeksgebied houden waarschijnlijk verband met de tijdsperiodes dat zij in gebruik waren. Er waren in deze periode ook crematiegraven, maar er is geen bewijs voor het heropenen daarvan, omdat deze gevoeliger zijn voor beschadiging door bijvoorbeeld ploegen en boomwortels. Overigens zijn er interessante verschillen tussen de heropeningspercentages van graven met typische mannen- en vrouwengrafgiften en die met genderneutrale objecten. Graven met mannenobjecten werden het vaakst heropend. De graven met de zogenaamde neutrale grafgiften hadden de laagste heropeningspercentages. De gravers lijken zich dus bewust te hebben gericht op graven met genderspecifieke objecten en dan vooral die met typische mannengrafgiften.

Schedelverplaatsingen

Sommige heropeningen vonden plaats wanneer een graf door andere graven werd oversneden of wanneer er een tweede begraving aan een graf werd toegevoegd. De meeste waren echter op zichzelf staande gebeurtenissen. Men groef een kuil in het graf van de bovenkant van de houten kist tot op de bodem. Als de kist nog intact was moesten de gravers deze openbreken. De heropeningskuilen waren vrijwel altijd gericht op de binnenkant van de houten grafkisten, vooral het gebied van de borstkas en het bekken van de overledene. Heropeningen waren kleinschalige aangelegenheden waarbij slechts één of misschien twee graven tegelijk werden geopend. De meeste graven lijken bovendien slechts eenmaal te zijn heropend met een enkele kuil, maar er zijn een paar voorbeelden waar sporen van meerdere kuilen zijn gevonden.

De meeste graven die heropend waren hadden een ogenschijnlijk willekeurig verrommeld uiterlijk, maar enkele vertoonden bewuste manipulaties van specifieke skeletelementen, voornamelijk schedels. In een graf uit het grafveld van Lent-Lentseveld was bijvoorbeeld de schedel van de overledene op het bekken geplaatst. Er waren geen snijsporen op de schedel en de wervels en onderkaak lagen nog op hun oorspronkelijke plaats.² Het is daarom aannemelijk dat de schedel is verplaatst nadat het zachte weefsel van het hoofd en de nek was ontbonden. Vergelijkbare schedelverplaatsingen zijn ook waargenomen in vroegmiddeleeuwse graven uit andere delen van Europa.³

Zwaarden en sieraden

Met behulp van een statistische vergelijking tussen de objecten uit heropende en intacte graven is het mogelijk een inschatting te maken welke objecten waarschijnlijk werden meegenomen uit heropende graven. Allereerst is het interessant om te zien hoeveel objecten er waren achtergelaten in heropende graven, meestal binnen het bereik van de heropeningskuil, waar de gravers

¹ Van Haperen, M.C., 2017: *In Touch with the Dead. Early Medieval Grave Reopenings in the Low Countries* (dissertatie, Universiteit Leiden).

² Hendriks, J., 2013: 'Een Merovingisch grafveld in het Lentseveld te Nijmegen-Noord. Evaluatie- en selectierapport Nla14', in: *Archeologische Berichten Nijmegen – Briefrapport 150*.

³ Zintl, S., 2012: *Frühmittelalterliche Grabräuber? Wie-dergeöffnete Gräber der Merowingerzeit* (dissertatie, Freiburg Universiteit). Klevnäs, A., 2013: 'Whodunnit? Grave-robbery in Early Medieval Northern and Western Europe', in: *BAR International Series 2582*.

⁴ Van Spelde, F., 2014: *Burial Biographies from an Early Medieval Settlement: Taphonomic, Osteological and Isotopic Analysis of Human Remains from the Oegstgeest-Rhijnegeest (NL) Site* (master thesis, Universiteit Leiden).

ze waarschijnlijk konden zien liggen. In veel grafvelden bevatten de heropende graven zelfs meer objecten dan de intacte graven. Dit patroon werd ten dele veroorzaakt door het feit dat de graven uit de laatste gebruiksfase van de grafvelden vaak minder grafgraven bevatten én minder vaak werden heropend dan de graven uit eerdere fases. Daar komt bij dat de deelnemers aan heropeningen waarschijnlijk actief graven uitkozen

‘In veel grafvelden bevatten de heropende graven meer objecten dan de intacte graven’

met relatief veel grafgraven en met bepaalde objecttypen. Het is bovendien mogelijk dat de gravers soms objecten toevoegden als zij een graf heropenden. De gravers lijken vooral gericht te hebben gezocht naar zwaarden uit mannengraven en sieraden uit vrouwengraven.

Er is nog weinig bekend over het meenemen van botten. Dit is een lastig onderwerp, omdat botmateriaal ook kan verdwijnen door natuurlijke decompositie. Er zijn in het onderzoeksgebied echter ook vondsten van menselijk bot uit niet-grafcontexten die hier relevant zijn. Bij nederzettingsopgravingen in Oegstgeest door de Universiteit Leiden is een groot aantal menselijke botten gevonden in verschillende contexten verspreid over de site, vooral in de vullingen van greppels en geulen.⁴ De meerderheid van deze verspreide vondsten waren lange botten en schedelfragmen-

ten. Alle botten waarvan de sekse kon worden bepaald, waren mannelijk. De bewoners lijken selectief deze categorieën menselijk bot te hebben verzameld en gedeponneerd in de grond. Baggervondsten uit de Maas bij Kessel zijn mogelijk een ander voorbeeld van vroegmiddeleeuws botmateriaal wat buiten de grafvelden is gedeponneerd. Deze depositiesite was in gebruik van de late ijzertijd tot de volle middeleeuwen. Een deel van het gevonden materiaal dateert uit de Merovingische periode. Ook hier was de meerderheid van de onderzochte botten mannelijk.⁵ Het is opvallend dat zowel de deposities als de heropende graven voor een groot deel gericht zijn op de overblijfselen van mannen. Dit zou een indicatie kunnen zijn dat het materiaal in deze deposities afkomstig is uit heropende graven, of dat de deposities en heropeningen ontstonden op basis van gedeelde wereldbeelden en sociale praktijken.

Interpretatie

De redenen voor het heropenen van graven in de vroege middeleeuwen waren waarschijnlijk gevarieerd en complex. Veel archeologen zien heropeningen simpelweg als ‘grafroof’ van de in de graven gedeponneerde rijkdommen. Zij vinden zich hierin gesteund door de wetsteksten uit deze periode, waarin zware straffen voor grafroof worden voorgeschreven.⁶ Deze interpretatie is echter moeilijk te rijmen met de hierboven besproken archeologische onderzoeksresultaten waarin duidelijk ideologische en rituele aspecten te zien zijn, zoals het selecteren van mannengraven en ►

⁵ Ter Schegget, M.E., 1999: ‘Late Iron Age Human Skeletal Remains From the River Meuse at Kessel: a River Cult Place?’, in: *Land and Ancestors. Cultural Dynamics in the Urnfield Period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*, F. Theuvs, N. Roymans (eds.), p. 199-240.

⁶ Lafferty, S., 2014: ‘Ad sanctitatem mortuorum. Tomb Raiders, Body Snatchers and Relic Hunters in Late Antiquity’, in: *Early Medieval Europe* 22(3), p. 249-279.

Dit graf uit Lent bevatte het lichaam van een vijf- of zesjarig kind en was bijzonder rijk uitgerust met een zwaard, speerpunt, schild, mes, bronzen schaal, verschillende aardewerken potten en een munt. Het is niet ongebruikelijk dat grafgraven werden achtergelaten in heropende graven. Dit pleit ervoor dat hier geen sprake was van ‘grafroof’ voor economische doeleinden. Foto: Dienst Archeologie van de Gemeente Nijmegen.

In dit graf is de schedel van de overledene op het bekken geplaatst. De botten zijn niet beschadigd, wat betekent dat de schedel moet zijn verplaatst nadat de weke delen van het lichaam vergaan waren. Hiervoor moet men langere tijd na het overlijden nog toegang hebben gehad tot het ontbindende lichaam, bijvoorbeeld door het deels openlaten of heropenen van het graf. Dit soort praktijken worden in historische bronnen in verband gebracht met de angst voor terugkerende doden. Foto: Dienst Archeologie van de Gemeente Nijmegen.

specifieke grafritten terwijl andere graven en grafritten onaangeraakt blijven liggen. Het hoge percentage heropende graven suggereert bovendien dat heropeningen sociaal geaccepteerd waren en waarschijnlijk werden uitgevoerd door leden van de begravende groep zelf, niet door buitenstaanders of criminelen.

Verschillende onderzoekers denken dat de chaotische of gewelddadige manier waarop graven werden geopend laat zien dat de gravers geen respect hadden voor de doden.⁷ Dit hoeft echter niet het geval te zijn. We weten niet precies wat men in de Merovingische periode verstond onder een respectvolle behandeling van graven. In sommige culturen zijn gedragingen die wij verstoring of gewelddadig vinden juist een uiting van respect.⁸ Het is echter wel degelijk mogelijk dat interventies soms werden gebruikt als wapen in kleinschalige conflicten tussen grafveldgemeenschappen. Men zou bijvoorbeeld wraak kunnen nemen op een vijandige groep door de graven van de voorouders te verstoren. Het is niet uit te sluiten dat graven soms werden heropend met vijandige intenties, maar het grote aantal heropende graven in de Lage Landen maakt het onwaarschijnlijk dat alle interventies zo tot stand kwamen.

Heropeningen zouden als een vorm van gemeenschapsritueel juist een rol gespeeld kunnen hebben in het bevorderen van sociale cohesie, net zoals dat waarschijnlijk bij begrafenissen het geval was. Het heropenen van graven bood de mogelijkheid om nogmaals samen te komen bij het graf, de inhoud te beschouwen, herinneringen op te halen en memorabilia of relieken te verzamelen.

Voorouders

Een van de nieuwe interpretaties is de mogelijkheid dat het heropenen van vroegmiddeleeuwse graven een vorm van voorouderreliëncultus was, lijkend op de verering van heiligenreliëken die in dezelfde periode opkwam. In dat geval werden interventies uitgevoerd door mensen uit de begravende groep zelf, mogelijk de directe familie van de overledene. De heropeningen speelden een belangrijke rol in het sociale leven van de gemeenschap en in de relatie die mensen hadden met hun voorouders. Net als heiligenreliëken bereikten de overblijfselen die uit Merovingische graven werden meegenomen een groter publiek en vergaarden zij meer prestige, doordat zij over meerdere plaatsen konden worden verdeeld. Het bewijs voor het geloof in voorouders is voor vroegmiddeleeuws Noordwest-Europa weliswaar schaars, maar zeker niet afwezig. Uit het verslag van de bekering van de Friese koning Radbod in de *Vita Wulframni*, de 'Beowulf' en vele andere bronnen over de prechristelijke religies in vroegmiddeleeuws Engeland en Scandinavië kan worden afgeleid dat mensen in Noordwest-Europa grote waarde hechtten aan hun voorouders en geloofden dat deze macht hadden over de levenden. Radbod stond met één voet in het doopvont toen hij zich afvroeg of hij zijn voorouders zou treffen in de christelijke hemel. Nadat hij hoorde dat dit niet het geval zou zijn, besloot hij van de doop af te zien en een heiden te blijven. Het is overigens niet duidelijk of de mensen die hun doden begroeven en de graven heropenden in het onderzoeksgebied heidenen of christenen waren. In het vroege stadium van kerstening in

⁷ Klevnäs 2013.

⁸ Huntington, W.R., Metcalf, P., 1979: *Celebrations of Death: the Anthropology of Mortuary ritual*.

⁹ Effros, B., 2003: *Merovingian Mortuary Archaeology and the Making of the Early Middle Ages*.

deze periode had het christendom nog geen duidelijk stempel gedrukt op het begrafenisritueel. Archeologen zijn daarom niet in staat de graven van christenen en heidenen van elkaar te onderscheiden.⁹

Grafgiften

Wanneer een graf werd heropend werd een groot deel van de inhoud meestal achtergelaten of zelfs bewust teruggelegd in de kuil wanneer deze weer werd opgevuld. Dit laat zien dat het verkrijgen van objecten of grondstoffen meestal niet het primaire doel was. Het idee dat de gravers gericht op zoek waren naar kostbare metalen en edelstenen wordt ook tegengesproken door het feit dat zij de voorkeur gaven aan mannengraven boven vrouwengraven, terwijl de laatste meestal meer sieraden van kostbare materialen bevatten. De deelnemers namen een specifieke selectie van objecten mee – mogelijk zowel grafgiften als botten – die later bij verschillende activiteiten konden worden ingezet. De bestemming van deze meegenomen objecten verdient bijzondere aandacht. Zij werden mogelijk in hun originele vorm gebruikt, maar konden ook worden omgevormd tot nieuwe objecten. In hun oorspronkelijke staat zouden ze dienst gedaan kunnen hebben als relieken in de traditionele zin van het woord en worden vereerd als onderdeel van een vooroudercultus. Als graven werden heropend door vijandige groepen werden de meegenomen objecten misschien gezien als trofeeën. Naast deze puur symbolische functies kunnen de objecten ook op meer praktische manieren zijn gebruikt. Dit is het meest vanzelfsprekend voor artefacten van edelmetaal, glas en aardewerk die, eenmaal schoongemaakt en opgeknapt, weer bruikbaar waren. Ze ontleenden dan mogelijk wel een bijzondere betekenis aan hun herkomst uit het graf, waardoor ze vooral geschikt waren voor ceremonieel gebruik. Als de objecten echter werden gerecycled, waren zij mogelijk niet meer herkenbaar als voormalige grafgiften en konden op andere manieren worden gebruikt. Vooral metalen objecten leenden zich hiervoor omdat ze uit elkaar konden worden gehaald of geheel konden worden omgesmolten.

Angst voor de doden

Vroegmiddeleeuwse ideeën over de dood en het hiernamaals omvatten waarschijnlijk niet alleen positieve machtige doden, zoals heiligen en voorouders, maar ook kwaadaardige doden tegen wie maatregelen moesten worden getroffen om de levenden te beschermen. De angst voor terugkerende doden wordt in de archeologie geassocieerd met atypische graven die afwijken van de lokale of regionale norm. In de Lage Landen zijn helaas weinig graven waarvan het botmateriaal goed bewaard is. Toch zijn er enkele gevallen bekend, zoals de graven met schedelverplaatsingen uit

Lent-Lentseveld. Manipulaties van het skelet die werden uitgevoerd na het openen van graven komen goed overeen met historische bronnen waarin maatregelen tegen terugkerende doden worden beschreven. Zulke maatregelen konden in Noordwest-Europa de vorm krijgen van onder andere onthoofding en amputatie van ledematen, het plaatsen van stenen op het lichaam, begraven in buikligging en het vastbinden van lichaamsdelen.¹⁰ Het is aannemelijk dat de angst voor de doden een belangrijke rol speelde in de vroegmiddeleeuwse houding ten opzichte van graven. De zogenaamd atypische graven zijn waarschijnlijk de extreme uitersten van een spectrum van praktijken die de levenden moesten beschermen tegen de doden.

Afsluitend kan gezegd worden dat er nog veel onzekerheden en discussies zijn over de juiste interpretatie van de heropende graven. Het is echter duidelijk dat het heropenen een belangrijke rol speelde in de omgang met de doden. Tot op heden waren 'verstoorde' graven vaak ten onrechte een ondergeschoven kindje in het grafveldenonderzoek. Grafverstoring is echter een interessant historisch proces en verdient daarom net zo veel zorg en aandacht als intacte vondsten. ■

¹⁰ Klevnäs, A., 2016a: 'Overkill. Reopening Graves to Maim the Dead in Anglo-Saxon England', in: *Limbs, Bones, and Reopened Graves in Past Societies*, L. Gardela, K. Kajokowski (eds.), 'Motifs through the Ages', in: *International Interdisciplinary Meetings 2*, p. 177-213.

Als een graf werd heropend doorzochten de gravers meestal de inhoud van de kist. Dat is hier duidelijk te zien. Het skelet van de overledene ligt er verrommeld bij. Verschillende aardewerken potten en de decoratieve metalen plaatjes van de heupgordel zijn achtergelaten in het graf. Foto: Dienst Archeologie van de Gemeente Nijmegen.

